

Hoe moderne hygiëne op een Indonesische meervalkwekerij te introduceren?

Westerse bedrijfsvoering op Indonesische viskwekerijen moet aansluiten bij aanwezige cultuur

Door Jos Scheerboom

Niet altijd staat de mainstream van de Indonesiërs positief bij de introductie van Westerse gewoontes. Dit heeft niets te maken met de aanwezigheid van fanatieke moslim-fundamentalisten (die zijn er wel), maar met de afwijkende normen en waarden van de mainstream die snelle acceptatie verhinderen. Als een Westerse ontwikkelingswerker hier geen rekening mee houdt, zal hij ergernissen ontmoeten en gebrek aan medewerking.

Een uitkomstbak van Clarias. De 'coördinator' van het gamelan-ensemble van Klaten, Bambang Siswanto, keek belangstellend toe. De opstelling bevindt zich op het terrein van Kusumo Subagio te Klaten

Enkele voorbeelden hiervan worden in dit artikel nader omschreven, zoals een Nederlander die op het Javaanse platteland 'Wagenings' visteeltonderwijs wil introduceren en te maken krijgt met het feit dat in Indonesië over hygiëne anders wordt gedacht. En de Nederlander die in Indonesië 'Hollandse koopmansgeest' wil introduceren, maar al gauw tot de ontdekking komt dat dit geheel in strijd is met de heersende moraal. Beter is zich eerst te verdiepen in de heersende waarden en normen.

In Indonesië wordt over hygiëne anders gedacht

De Islam schrijft o.a. reinigingsvoorschriften voor met betrekking tot het regelmatig wassen met water van gezicht, handen en voeten. Wij mogen aannemen dat deze voorschriften in de begintijd van de Islam zinvol waren en dat hiervan minder infectieziekten het gevolg waren. De voorschriften werden vervolgens binnen de Islamitische cultuur gecanoniseerd. In ieder geval was het binnen de Islam moeilijk tot onmogelijk de analytische vraag te stellen: waarom precies is het ritueel wassen beter voor de humane gezondheid?

Vraag en antwoord kwamen uiteindelijk van Louis Pasteur en Robert Koch, die leefden en werkten in West-Europa, zoals bekend. Binnen de Islam werden de reinigingsvoorschriften tot 'godsdienstig ritueel' en dan is het ongepast te vragen naar het 'waarom'. Dit werd en wordt binnen de Islam beschouwd als twijfel aan de juistheid van de religie en, zoals bekend, wachtte 'afvalligen' binnen de Islam een grimmig lot. Een Nederlander krijgt met de reinheidsvoorschriften te maken als hij in Indonesië een broedhuis voor vissen met 'Wageningsse hygiëne' wil introduceren.

De 'goedbedoelende' hadji

Een van de medewerkers op de meervalkwekerij te Klaten was ter bedevaart naar

Mekka gegaan (een van de 5 'hoekstenen' van de Islam). Om deze reden geniet hij zeker gezag van de zijde der medewerkers en medegelovigen. Zij nemen zijn aanbevelingen ter harte, met name als het gaat om de interpretatie van teksten en voorschriften uit de Koran, zoals de reinigingsvoorschriften.

Als nu een Westerse docent met het verhaal komt dat de hygiëne op de Indonesische kwekerij beter moet, kan hij er snel van worden verdacht een 'nieuwlichter' te zijn. Niet dat hij dit snel in de gaten heeft, want in Indonesië is het gewoonte vreemdelingen onder alle omstandigheden vriendelijk te blijven bejegenen. Alleen zal de hadji zich – met zijn geloofsgenoten – het volgende afvragen:

'Waarom zou het broedhuis anders moeten worden schoongemaakt? Met onze manier van schoonmaken ging het toch altijd goed? En wat zou er mis zijn met onze natuurlijke manier van voortplanten van de meerval, zoals wij al jaren praktiseren?'

Achtergrond: De Indonesische cultuur, in sterke mate bepaald door die van India, hecht van oudsher aan het reinigen met water, waarbij niet wordt bedoeld: schoonmaken en desinfecteren. Denk aan het nemen van een 'zuiverend bad' in de – in onze ogen – smerige Ganges. En de Islam nam de 'Indiase watercultuur' rimpelloos over. Hiernaast is het een in Indonesië bekend verschijnsel dat een paartje van Clarias spontaan paait als het substraat wordt geboden, zonder dat met gonadotroop hoeft te worden behandeld. Een behoorlijk percentage van eieren en larven (ca 0-30%) overleeft zonder dat de bak hoeft te worden schoongemaakt en gedesinfecteerd.

De Indonesische medewerkster, verantwoordelijk voor de voortgang van de meervalkweek, wilde eventuele onenig-

heid met de hadji vermijden. Met andere medewerkers werd gewoon niet over het verschil in inzicht gesproken. Alleen vonden rond het broedhuis enkele onbegrijpelijke gebeurtenissen plaats:

Wij constateerden dat een deel van de inhoud van de sedimentatietank, dragermateriaal, was verdwenen. Wij hadden dit pas in de gaten toen het teeltwater troebel werd en we naar de oorzaak gingen zoeken. Gevraagd naar het dragermateriaal bleek niemand te kunnen vertellen waar het was gebleven (aandringen bij een muur van stilzwijgen heeft geen zin). Uiteindelijk konden wij de sedimentatietank alleen maar opnieuw vullen met dragermateriaal.

In Indonesië is altijd méér aan de hand

Het viel ons toen op dat het meervallenbas-

sin regelmatig werd ‘verrijkt’ met kippenmest. Waarom? Omdat een medewerkster op de Indonesische landbouwschool had geleerd dat een vijver waarin vis wordt gekweekt, regelmatig dient te worden verrijkt met kippenmest en die kennis wilde zij ons niet onthouden.

Na duidelijke instructies startten wij in een schoon en ziektevrij aquarium opnieuw met het opkweken van larfjes van Clarias. Tot ca 4 weken zwommen zij in een ‘schoon’ aquarium, slechts geënt met nitrificerende bacteriën. Maar toen vond een uitbraak plaats van de bacterie Flexibacter en stierven visjes massaal (totaal).

We besloten toen stap voor stap de plaats-

Voorstrebakken voor jonge meervallen op de kwekerij te Klaten

gevonden handelingen te controleren met het protocol. Het bleek al gauw dat de eieren van de betreffende larfjes waren verkregen door ouderdieren op natuurlijke wijze te laten paaien. Met een schepnet zijn toen de bevruchte eieren uit de paaiwijver verzameld en in de 'schone' uitkomstbak uitgezet

De toelichting van de medewerkster:

'We spoelen toch regelmatig met nieuw en schoon water en we gebruiken toch een UV-lamp om bacteriën in het water te doden?'

Dit wees ons er op dat de medewerkster niet alleen emotioneel (wat betreft haar relatie met de hadji en de Islam), maar ook intellectueel van de andere werkwijze, met voldoende rationele argumenten, moest worden overtuigd.

Javaanse rijstboeren die ook graag meerval willen produceren, bijeen op de kerstdienst op 26 december 2008 in Klaten, keurig gekleed en gekapt. In de kerstal ligt het zaaigoed dat de boeren namens de coöperatie krijgen uitgereikt. Het elektrische orgel bracht chromatische muziek voort, maar men stoorde zich hier niet aan de afwijkende muzieksoort.

We legden uit dat oud teeltwater, met een steeds hogere concentratie aan zouten, voor jonge meervalletjes het beste milieu is; de hogere zoutconcentratie voorkomt een uitbraak van Flexibacter.

Het laat ook zien dat men in Indonesië als Westerse medewerker zelf aanwezig moet zijn bij het uitvoeren van werkzaamheden van de medewerkers, in ieder geval zo lang tot men er zeker van is dat deze zelfstandig

kunnen worden uitgevoerd, zonder continue controle.

Uw aanwezigheid is – als de werkzaamheden nog niet routinematig plaatsvinden - om twee redenen nodig:

In het meest voorkomende geval kiest men er voor 'niets' te doen als zich een probleem voordoet.

Als men te maken heeft met 'ondernemende' werknemers is controle nodig, omdat maar al te vaak wordt teruggevallen op oude, Indonesische gewoonten, zoals het instellen van onvoldoende hygiënische maatregelen of het verrijken van een meervaltank met (kippen)mest. Vooral rond het leren van de principes van Westerse hygiëne is continue begeleiding van de medewerksters noodzakelijk.

Toen bleek dat onze medewerkster nog niet geheel overtuigd was:

'De natuurlijke manier van voortplanten van Clarias biedt toch ook voordelen? Een spuit met (kostbaar) gonadotroop hormoon en het verdoven en strippen kunnen achterwege blijven? En bovendien: geven niet veel Indonesiërs, net als de Nederlandse leden van de Dierenbescherming, de voorkeur aan de natuurlijke manier van voortplanten boven het 'geknutsel' met een hormoonspuit?'

We legden de medewerkster uit dat bij de natuurlijke manier van voortplanten de eieren besmet kunnen raken met bacteriën uit het bassin of van de huid van ouderdieren en dat pathogene bacteriën onder voor hen optimale omstandigheden tot explosie kunnen komen. En dat pathogene bacteriën het loodje leggen als het aquarium eerst wordt gespoeld met voldoende hoge concentratie zout en/of tijdens een nacht met een temperatuur hoger dan 50°C.

Maar de 'ondermijnende opmerkingen' van de hadji vormden de aanleiding tot het 'afwijkende gedrag' rond het uitvoeren van het protocol bij het voortplanten van Clarias. Hoe met hem om te gaan, of zouden we hem moeten ontslaan? Dit laatste leek ons echter geen optie, want hij genoot bij de Islamitische medewerkers ontzag en is bovendien getrouwd met een voor ons belangrijke secretaresse.

Er restte ons maar één manier om 'Wageningse' hygiëne op de meervalkwekerij te Klaten te introduceren: zelf continu op de kwekerij aanwezig zijn tijdens het uitvoeren van de belangrijkste handelingen van het protocol, zelf eerst het voorbeeld geven en daarna controleren of de medewerkers zich daadwerkelijk aan het protocol houden. Alleen als blijkt dat het strikt houden aan

Tijdens de preek van de pastoor werden o.a. zo veel voor de visteelt belangrijke gegevens verstrekt, dat Bambang Siswanto, uit Islamitische cultuur afkomstig, ijverig aantekeningen maakte.

het protocol tot betere resultaten leidt, is het mogelijk de medewerkers te overtuigen van de wenselijkheid te werken op Westerse wijze.

Ook is het bij het onderwijs in de visteelt belangrijk studenten aan de hand van de proefopstelling te laten zien dat een hygiënisch ingericht broedhuis werkelijk de gewenste resultaten oplevert, dat minimaal 95 % van de bevruchte eieren uitkomen en tot visjes uitgroeien. Tenslotte kan het didactisch van belang zijn dat de medewerkers het gevoel krijgen dat de nieuwe manier van werken 'hun eigen' uitvinding is. Als ik nu de hadji ontmoet en spreek, volgt steeds een hartelijke ontmoeting en trek ik me niets aan van het geborduurde hoofddekseel waarmee de man wil aangeven dat hij hadji is. En we drinken samen een glaasje thee of vruchtensap.

Sparen: De 'weg naar de hel' (volgens veel Indonesiërs)

Een ander voorbeeld dat culturen tegenstrijdige waarden kunnen koesteren.

Binnen de Javaanse cultuur wordt sparen en investeren beschouwd als egoïstisch en asociaal; sterker nog: het is er 'de weg naar de hel'. In Indonesië was het van oudsher cultuur de bezittingen te delen met familie en dorpsgenoten. De Islam paste rimpelloos in deze levenshouding, hierin geruggensteund door uitspraken in Nieuwe Testament en Koran.

In Indonesië beschouwt de mainstream van de bevolking een 'ondernemer Westerse stijl' als asociaal en hierdoor niet in staat om later – na de dood – 'het Rijk der Hemelen' te betreden.

Om deze reden is het in Indonesië geen aanbeveling te worden uitgemaakt voor 'Skagger' ('gierigaard'). 'Skagger' is in Indonesië een gruwelijk scheldwoord. Ook voor Indonesische Christenen geldt het woord

in het Nieuwe Testament dat 'eerder een kameel kan kruipen door het oog van de naald dan een rijkaard het rijk der hemelen binnenkomt'.

'Skagger' was en is van toepassing voor de 'ondernemende' Nederlanders en Chinezen. Al eeuwenlang was de Javaanse bevolking zich het volgende bewust: de Nederlander bracht wel materiële zegeningen in het land, maar hij miste de spiritualiteit (bedoeld wordt: de Javaanse versie van spiritualiteit; lees de boeken van L. Couperus). En van de Chinezen zal een Javaan zeggen: 'Dat zijn duivels'. De Javaan kan u hierbij onfris details vertellen over de Chinese huwelijksmoraal en de praktijken om vruchtbaar te zijn en veel kinderen, vooral jongens, te krijgen. En dat het veel Chinezen daarbij ook economisch voor de wind is gegaan, was onbegrijpelijk en onacceptabel voor veel Javanen, de reden waarom in 1965 en 1998, toen Indonesië zich in economisch zwaar weer bevond, rellen tegen Chinezen uitbraken. De Chinezen zijn meesters in het zich 'onzichtbaar opgaan in de massa' (ook in Nederland). Zij namen andere namen aan en huwden met autochtone vrouwen. Zij hebben zelfs de religie aangepast, alleen werden zij vooral in grote getale katholiek. Wat de Chinezen niet hebben verloochend is hun cultuur van vooruit zien, sparen en investeren. Het heeft hen en Indonesië uiteindelijk geen windeieren opgeleverd.

De vermaning opzichtigheid te mijden

De Profeet spoorde de volgelingen aan niet 'te opzichtig' te zijn met verworven eigendommen, dit om te voorkomen dat een ander hierom jaloers zou worden. De aanwijzing is in de Islamitische wereld ter harte genomen van Marokko tot in Indonesië. In Marokko zijn om deze reden particuliere tuinen en binnenplaatsen door een muur uit het zicht onttrokken. In Indonesië geeft men er de voorkeur aan gewoon klein en onopvallend te blijven. De meeste 'onder-

nemers' bewonen daarom kleine huisjes op de begane grond. Als hij viskweker is bezit hij een kleine kwekerij. Deze is voldoende om er mee in het dagelijkse onderhoud te voorzien en hiervan ook familieleden een 'kleinigheidje' toe te schuiven.

'Heidense' Calvinisten die welvaart brachten

De Nederlandse, 'calvinistische' mentaliteit van zuinigheid, sparen en vervolgens het gespaarde investeren in productiemiddelen, is gewoon lijnrecht in strijd met de Indonesische cultuur. Hier geeft men er de voorkeur aan 'klein' te blijven en met de kleine nering net voldoende, voor eigen onderhoud, te verdienen. De meeste Indonesische viskwekerijen zijn daarom, wat rendement betreft, klein van omvang. Daarentegen zal iedereen in Indonesië beamen dat de 'zakelijke' instelling van de Nederlander het land een staatsinrichting, openbare gebouwen, wegen, gezondheidszorg en onderwijs heeft gebracht. Men is er de Nederlander zelfs dankbaar om, ondanks de ca. één miljoen slachtoffers van de vrijheidsoorlog van 1945-1950.

Het drukte ons met de neus op de vraag die in elke cultuur waar men komt, moet worden gesteld:

In hoeverre is men tot sparen bereid en het gespaarde geld te investeren in uitbreiding van productiemiddelen?

De mythe van Java's onuitputtelijke natuur

Als een Indonesisch gezin de volgende dag problemen zou hebben met de vraag hoe aan voedsel te komen, weet de 'mainstream' Indonesiër wel wat te doen: bladeren van een heg plukken en hiervan groenten maken en langs sloten groeiende kruiden plukken die te gebruiken zijn voor de voedselbereiding. Ook weet men nog heel goed hoe visjes te vangen in beekjes

(tot 1000 meter hoogte en soms slechts 15 cm breed): beekje met stenen en aarde afsluiten van de hoofdstroom, het water uit de afgesloten arm wegscheppen en vervolgens de spartelende visjes van de bodem van het beekje verzamelen in een mand. Ook kan men waterslakken zoeken, het slakkenlichaam met een steen losslaan van de schelp en het vlees bereiden in zout en tamarinde. En de visjes bakt men in een pan met kokosolie.

De mythe van 'Java's onuitputtelijke natuur' heeft op Java een taai bestaan. Het leidt er nog steeds tot onbezorgdheid wat betref de toekomst en onverschilligheid ten aanzien van de noodzaak tot sparen en investeringen.

En dan zijn veel Indonesiërs liefhebbers van 'dolce far niente', het liever lui dan moe zijn, kletsen met familieleden, tegenwoordig per gsm en nachtenlang luisteren en kijken naar de gamelan-voorstelling. Dit wisten de Nederlandse koloniale thuisland al mede te delen. Hun waarheid werd verguisd, maar onze ervaring geeft hen gewoon gelijk.

Hoe de impasse te doorbreken?

De Javaanse cultuur bracht vooral personen voort die het als 'natuurlijk recht' beschouwden van de mede-Javanen te 'ontvangen' en zeer velen die zorgden voor de welvaart van de 'vrijgestelden'. De strakke hiërarchie in de samenleving maakte het ook mogelijk dat een militair complex tot ontwikkeling kwam, met de lucratieve olie-industrie als nevenactiviteit. Werkelijke dynamiek in de economie komt echter vooral uit twee andere bevolkingsgroepen: de etnische Chinezen en de Indo-Europeanen. Voor hen is Indonesië een paradijs om te investeren (cf Martin Hutchinson in NRC Handelsblad, 14 juli 2009). De Indo-Europeanen wisten het land al te vinden om er hun managerskwalleten bot te vieren (3). De Chinezen zagen na 1000 jaar tenachterstelling eindelijk hun

kansen schoon.

De Chinese ijver

Etnische Chinezen wonen al ca. 1000 jaar in Indonesië. Zij werden hierbij niet gehinderd door restricties die voortkomen uit de Derde Zuil van de Islam. Zij vallen voorts op door een niet te temmen werklust en kennis met betrekking tot hoe in een bedrijf te investeren.

Jaloezie was eeuwenlang het deel van de etnische Chinezen en – net als de Joden in West Europa – kregen de Chinezen van natuurrampen en uitbraken van ziektes de schuld, bijvoorbeeld van de malaria-uitbraak van 1733, die primair werd veroorzaakt door nieuw aangelegde visvijvers (2). Het was daarom etnische Chinezen in Nederlands Indië (tot 1945) verboden land in bezit te hebben. Chinezen werden be-

Zuster Anthoni spreekt de Mohammedaanse boeren toe tijdens de katholieke kerstviering in Klaten. In plaats van een kerstkind liggen zakken zaaigoed in de kerststal (van oudsher een gave van Dewi Sri, de moedergodin op Java).

schouwd als vreemdelingen die zich in een 'aangewezen Chinezenwijken' moesten vestigen. Buiten de 'Chinezengetto's' moesten zij zich met pasjes kunnen legitimeren. Deze restricties werden pas na 1945 afgeschaft (lees de details over Chinezen in Indonesië in het werk van socioloog W. Frederik Wertheim.) De restricties temperden de etnische Chinezen echter niet wat betreft werklust, zin in sparen en investeren.

Het verbod om land in bezit te hebben had wel het gevolg dat etnische Chinezen geen visteelt konden bedrijven, ongetwijfeld tot groot verdriet, want zij wisten wel degelijk dat op het vasteland van China deze vorm

van primaire productie al duizenden jaren werd beoefend.

In Indonesië kon een etnische Chinees slechts dromen bij een karper of goudvis in een aquarium.

Een Chinees heeft een karper

Zo kon men tot voor kort in Indonesië in authentiek ingerichte Chinese huizen nog tafereel aantreffen die deden denken aan het stripverhaal 'Kuifje in China' van Hergé: Chinezen gekleed in authentieke gewaden, met hoofdhaar in een staart gebonden op de rug, tot aan het middel. De woonkamer kende slechts 3 muren, een vierde muur was er niet. In de opening stond wel een glazen aquarium met een goudvis. In het huis stonden gelakte stoelen waarop men kon zitten om naar de goudvis in het licht van de niet aanwezige vierde muur te kijken. Eenmaal los van de economische restricties die het toenmalige koloniale systeem oplegde en nooit beperkt door 'religieuze' taboes, wisten de Chinezen van sparen en investeren. En vooral: zij wisten samen met het hele gezin van werken, dag en nacht. Nog maar kort geleden en wellicht nog steeds kwam het voor dat een ondernemende Chinees vele vrouwen had getrouwd. De eerste vrouw was etnisch Chinees, de bijvrouwen konden autochtone, Javaanse vrouwen zijn, halfbloed kinderen werden behandeld als eigen kinderen en werden geacht later in het 'familiebedrijf' mee te werken. Het heeft de Chinees in Indonesië welvaart gebracht.

Een Chinese filantroop

Chinees ondernemers die het tot zekere welstand hebben gebracht beseffen wel degelijk dat er een tijdbom tikt onder de Javaanse bevolking en dat het verschil tussen rijk en arm niet groter mag worden, want als er weer economische crisis uitbreekt, kan dit – zoals eerdere geweldsuitbarstingen lieten zien – zich met name tegen de Chinese

bevolking keren. Onder Chinezen vindt men daarom initiatieven om de welvaart van de Javaanse bevolking te verhogen. Al eerder (2) is in dit magazine Kusumo Subagio (een aangenomen, Javaanse naam) aangevoerd als filantroop die de activiteiten van zuster Anthoni financieel ondersteunt, als dit nodig is. Dat hij haar financieel ondersteunt, mag de Javaanse bevolking echter onder geen beding weten, anders kunnen de activiteiten van zuster Anthoni als 'verdacht' worden beschouwd. Het zou het vertrouwen beschamen dat zr. Anthoni bij de bevolking geniet.

Wat het ons leerde

- Een (nog op te zetten) curriculum visteelt, op MBO-niveau, dient het verwerven van (Westerse) managers capaciteiten de belangrijkste doelstelling te hebben
- Leer een Javaanse boer een 'kleinschalige' viskwekerij op te zetten die een inkomen genereert dat niet meer is dan 2 X als voorheen; dit vergemakkelijkt de sociale acceptatie, immers 'kleinschaligheid' wordt door de mainstream cultuur geaccepteerd.
- Verder dient in een curriculum visteelt ook 'hygiënisch werken' hoog in de lijst van prioriteiten te staan.

Referenties

- J.E.M. Scheerboom. Epicentrum Yogyakarta. AQUAcultuur, 21, 5 (2006)
- J.E.M. Scheerboom. Batavia, malaria en vijfveteelt. AQUAcultuur, 10, 3 (1995)
- J.E.M. Scheerboom. Nulmeting te Sawit, het meervalddorp van Indonesië. AQUAcultuur, 22, 6 (2007)
- J.E.M. Scheerboom. Rondom tilapia-restaurant 'Taman Icecream'(Lembang). AQUAcultuur, 24, 3 (2009)